

Ольга Гончар

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, відділ української історіографії, Інститут історії України НАН України (м. Київ, Україна), honchar_o_t@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0341-4682>

П. КУЛІШ І М. КОСТОМАРОВ У КАЛЕЙДОСКОПІ УКРАЇНОФІЛЬСЬКОГО РУХУ (до 200-літнього ювілею П. Куліша)

У статті аналізуються особливості українського національного руху ХІХ ст. у світлі діяльності його провідних діячів – П. Куліша та М. Костомарова. Мета дослідження полягає у висвітленні полівекторності явища, без якого неможливо уявити історичний розвиток України ХІХ ст. П. Куліш і М. Костомаров – найяскравіші представники українофільства і два його полюси. Встановлено, що замолоду їх згуртував спільний інтерес до історії, мови, звичаїв, духовного світу, внутрішніх переживань, мрій українського народу. М. Костомаров і П. Куліш були членами Кирило-Мефодіївського братства, пройшли через арешт, Петропавлівську фортецю, заслання, переживали особисті драми, але ідеалам не зрадили. По-різному вони прокладали шлях у науку, визначали творчі пріоритети, формували соціокультурне оточення, однак перебували в одній інтелектуальній україноцентричній площині. У статті висвітлюються стосунки вчених на різних етапах творчого шляху. Наукова новизна дослідження полягає у розкритті ряду чинників, що впливали на формування їх наукового світогляду та взаємовідносини (походження, виховання, освіта, характер, оточення), а також актуалізації впливу приватного життя вчених як фактору, що мав безпосередній вплив на їх творчість і громадянську позицію. Хронологічні межі дослідження – 40–60-ті рр. ХІХ ст. Методологія дослідження базується на хронологічному, порівняльному, аналітичному-синтетичному, історико-генетичному та біографічному методах. Обстоюється думка, що українофільський рух ХІХ ст. в особах П. Куліша та М. Костомарова отримав ідейний заряд на тривалий період національно-визвольних змагань.

Ключові слова: кулішезнавство, костомаровознавство, українофільство, слов'янофільство, Кирило-Мефодіївське товариство, український сепаратизм, інтелектуал.

У 2019 р. Україна відзначала ювілей непересічної постаті пантеону українських інтелектуалів XIX ст. – Пантелеймона Куліша. Його творчість, біографія та місце в українському рухові докладно опрацьовані сучасною українською соціогуманітаристикою. Ми маємо сотні досліджень, що прямо або ж опосередковано торкаються образу діяча, тому кулішезнавство як окремий науковий напрям давно склався й стрімко розвивається. Однак чим більше ми пізнаємо особистість П. Куліша та заглиблюємося у його спадщину, тим більше виникає питань. І тим актуальнішим, на нашу думку, є пошук нових підходів до рецепції образу вченого. Позаяк ми вважаємо, що думки дослідників можуть і повинні бути різновекторними з метою створення об'єктивного портрету нашого героя.

Тому темою своєї студії ми обрали висвітлення особливостей українофільського руху XIX ст. у світлі взаємовідносин двох найяскравіших його представників – П. Куліша та М. Костомарова. Це дає можливість подивитися не тільки на авансцену українофільства, але й закулісне життя інтелектуалів, адже саме там виникали нові ідеї, тривали дискусії, стикалися інтереси, перетиналися наукові пошуки. А якщо врахувати, що поціновувачі української минувшини були передовсім звичайними людьми, вони закохувалися, одружувалися, народжували дітей, втрачали близьких, то картина стає більш живою і справжньою. Саме тандем “Куліш–Костомаров” є показовим для неоднорідності, варіативності й неоднозначності процесу українського національного відродження в Російській імперії упродовж його розвитку.

Історіографія нашої теми обіймає сотні праць, де імена Куліша та Костомарова йдуть поруч. Ми не будемо аналізувати весь цей величезний масив, лише звернемося до тих дослідів, які, на нашу думку, допоможуть нам глибше розкрити окреслену тему. Насамперед, нас цікавить праця одного з перших критиків українофільського руху М. Драгоманова. Оцінку діяльності М. Костомарова він розпочав ще за його життя й продовжив на початку XX ст., високо оцінюючи його культурно-просвітницьке подвижництво, етнографічну та археографічну діяльність, розвиток демократичної традиції в часи Кирило-

Мефодіївського братства, творення ідеї федералізму, об'єктивну оцінку Т. Шевченка тощо. Однак М. Драгоманов висловив і багато критичних зауважень щодо Костомарова як людини, яка у 60-х рр. XIX ст. перетворилася на “кабінетного вченого”, відійшовши від суспільно-політичної діяльності, не змогла оцінити історію України як суддя сучасності “і порадник громади в теперішніх справах”¹. Загалом критика М. Драгомановим М. Костомарова не була послідовною та неупередженою, адже базувалася на ідеологічних протиріччях українофільського руху останньої чверті XIX ст.

Багато уваги дослідник приділяє діяльності П. Куліша як історика та представника національного відродження. У оцінці спадщини історика М. Драгоманов бачив сильні твори (“Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами”, “История воссоединения Руси”), причому щодо останнього він не солідаризувався з гострою критикою, яка посипалася на Куліша у зв'язку з цим твором. Однак Михайло Петрович засуджував ідейну трансформацію із козаколюбства у козакофобство та пояснював її неспроможністю вписати історію України у загальноєвропейський контекст. До того ж ці хиби він пов'язував з історіософією українських дослідників тієї доби. У зміні поглядів Куліша Драгоманов бачив і позитивний наслідок, оскільки це могло підштовхнути історіографію до переосмислення загальноісторичного розвитку України і відірватися від польського впливу². Безперечно, М. Драгоманову імпонували україномовність кулішевих історичних творів, його перекладацька діяльність, а також бажання долучити українців до “всесвітньої, людської культури, котра підніме наш народ”³. Загалом вчений об'єднував П. Куліша з демократичним напрямом Шевченка і Костомарова та одним із перших актуалізував позитивні риси його діяльності й творчого спадку.

---

¹ *Захарченко В.* Михайло Драгоманов про життя і творчість Миколи Костомарова // Емінак: Науковий щоквартальник. 2007. № 2 (2). С. 43.

² *Похила Л. С.* П. Куліш очима М. Драгоманова // Записки історичного факультету Одеського університету. 1997. С. 151–152.

³ Там само. С. 154.

Варто звернути увагу на “Нарис історії української літератури до 1890 р.” І. Франка, у якому подано блискучу характеристику нашим діячам. Зокрема він вважав, що “оба високо освічені в противенстві до Шевченка, оба з разу вчителі вищих шкіл, вони з разу приятелі, пізніше пішли ріжними дорогами і в деяких точках розійшли ся діаметрально”⁴. Автор коротко описав біографію кожного та вказав точки їх перетину. Зокрема, він вважав, що Костомаров “виніс слов’янські симпатії з Харкова” і в Києві став ключовою постаттю Кирило-Мефодіївського братства, навколо якої згуртувалися адепти ідеї слов’янської єдності⁵. Правда, він констатує, що вченого було заслано до В’ятки на неповних три роки, а згодом місце заслання змінили на Саратов⁶. Насправді, Костомаров не був у В’ятці (хоч це місто було визначено у вироку), а завдяки численним проханням близьких і в зв’язку з погіршенням стану здоров’я засуджений поїхав до Саратова. І. Франко відзначає, що у засланні вчений не полишав своїх українознавчих дослідів, сформував навколо себе інтелектуальну спільноту (зокрема, Д. Мордовця, О. Пипіна), які під його впливом долучилися до українофілства, та продовжив писати історію Б. Хмельницького. Відбувши покарання, Костомаров повернувся до Петербурга, де прославився як найзатребуваніший історик, який невтомно писав про Україну, але не оминув своєю увагою й російську історію⁷. І. Франко ставить Костомарова на чільне місце у редакції часопису “Основа”, серед професорів Петербурзького університету, називає його історичні монографії цінними для української історії. Але найцікавішим і найактуальнішим нині є його висновок щодо ролі вченого у обороні української мови як контраргумент проти звинувачень у лояльності до імперської влади. Зокрема, читаємо: “Його відозви відзначали ся поміркованим лібералізмом, який поперед усього старався відвернути

---

⁴ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів: Накладом Укр.-рус. вид. спілки, 1910. С. 115.

⁵ Там само.

⁶ Там само. С. 116.

⁷ Там само. С. 116–117.

увагу від підозріння про український сепаратизм”⁸. Отже, критик притримувався думки, що, публічно позиціонуючи себе “поміркованим лібералом”, історик хотів відвернути увагу від переслідуваних владою прихильників сепаратизму, хоча Костомаров і його соратники створювали наукові підвалини виокремлення не тільки українського народу, а всього слов’янського світу. На нашу думку, він найбільше піклувався про оборону українофільства, яке “на ладан дихало” під тиском усіляких заборон та переслідувань. Тому одне необережне слово та відвертий виступ міг потягнути за собою нові арешти. Костомаров, постійно перебуваючи під негласним наглядом, добре це усвідомлював, а відтак своїми запереченнями обороняв увесь українофільський рух, і насамперед, своє оточення. Припускаємо, що І. Франко саме так сприймав позицію М. Костомарова у роки найбільшого цензурного переслідування. Сидячи у кабінеті і невтомно створюючи свої науково-історичні шедеври, вчений, як кажуть у народі, “тихою сапкою” гарував на українській ниві. Так, у 70-х рр. XIX ст. він не мав того юнацького запалу, що був у нього в київський період, однак своє місце у спільноті українських патріотів він здобув, сидячи місяцями в архівах та за письмовим столом.

І. Франко також дає власну характеристику літературній та науковій кар’єрі П. Куліша. Насамперед автор акцентує великий талант та амбіції діяча. “Куліш протягом свого довго життя переходив найрізніші зміни, топтав найрізніші сліди, виступав у найрізніших ролях і полишив по собі багату літературну спадщину, в якій обік цінного було багато схибленого, багато суперечностей, і майже нічого не викінчене так, як би можна було надіяти ся від його великого таланту”⁹. Дуже промовиста цитата, у якій ми бачимо образ обдарованої та обтяженої постійними пошуками себе, а відтак метаннями в різні боки. П. Куліш робив перші кроки в літературі на початку 40-х рр., причому як українською, так і російською мовами. Приводом до

---

⁸ Там само. С. 117.

⁹ Там само. С. 118.

арешту за участь у Кирило-Мефодіївському братстві була збірка народних оповідань, яку той видав у 1840 р. і планував перевидати в “Чтениях” О. Бодянського¹⁰.

Після звільнення наукові шляхи вчених перетиналися, але йшли нарізно. У 1856 р. Куліш влаштував власну друкарню, у якій встиг видати твори української літератури раннього періоду, “Народні оповідання” Марка Вовчка, два варіанти своєї “Граматики”, роман “Чорна рада”, твори інших авторів, у т. ч. своєї дружини¹¹. У 1861–1862 рр. письменник активно співпрацює з редакцією журналу “Основа”, започаткованого В. Білозерським (шурином Куліша та соратником по Кирило-Мефодіївському братству), однак після його закриття змушений припинити роботу й свого видавництва. Тоді ж йому довелося повернутися в рідний хутір Мотронівка, але неспокійна вдача письменника втягнула його у вирій антипольських настроїв. Він отримав урядову посаду у Варшаві, почав співпрацю з русифікаторським виданням “Вестник Юго-Западной России” і став “обрусителем”. На думку І. Франка, це вкрай негативно вплинуло на свідомість діяча: “Йому заімпонувала дуже польська шляхетська традиція з її мнимою культурною місією на Україні”¹². З одного боку, він швидко здобув собі славу українолюбця в галицькому інтелектуальному середовищі, зумів видати там багато своїх творів, місцеві видання взяли за основу його правопис. З другого – оспівана і звеличена Шевченком козаччина та гайдамаччина у творах Куліша була знівельована і описана як бунтарська стихія і розбишацтво, а це спровокувало ідейний конфлікт з народовцями. Загалом галицькі контакти письменника викликали незадоволення у російських владних колах. З українофілами Куліш теж не знаходив спільної мови, коли намагався просувати ідею посилення польського культуралізму і козацької антикультурності. На додаток, у праці “История воссоединения Руси” Куліш назвав Кобзареву музу

---

¹⁰ *Кирилюк Є.* Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. Київ, 1929. Ч. 2. С. 21.

¹¹ *Франко І. Я.* Вказана праця. С. 119.

¹² Там само. С. 120.

“п’яною”, і знову нарвався на шалену критику не тільки старих друзів по братству та громаді, але й нового покоління українофілів.

Негативну реакцію викликала праця “Крашанка русинам і полякам на Великдень”, у якій Куліш відкрито закликав русинів забути козаколюбство й гайдамацтво і перейматися польською культурністю¹³. Така позиція письменника у свій час викликала шквал негативної критики, але й Франку вона була неприйнятна, тому він наголошує, що Куліш не тільки дуже образив національні почуття і галицьких русинів, і російських українофілів, а ще глибоко помилявся, повіривши, що поляки справді зацікавлені у культурній взаємодії з українською інтелігенцією, оскільки не розібрався у галицько-польських відносинах у цій царині¹⁴. Звичайно, Франко не міг заперечувати, що завдяки своєму таланту та працелюбності Пантелеймон Олександрович зробив значний внесок в українську літературу, особливо у справу перекладу, зокрема й духовних текстів (а це була дуже актуальна на той час справа для всього українства). Важливо, що письменник своїми перекладами творів Шекспіра, Байрона, Гейне тощо познайомив широке коло україномовних читачів, розділених імперськими кордонами, із світовими літературними шедеврами. Однак І. Франко все ж не відносив П. Куліша до “першорядного письменства”, а головною хобою діяча вважав його завищену амбіційність і бажання перевищити Кобзаря. Рефлексії на національну тематику він вважав неглибокими, а цивілізаційні питання розглядалися автором під кутом особистих симпатій чи антипатій, а не на історичному підґрунті¹⁵.

Порівнюючи Франкові оцінки М. Костомарова та П. Куліша, важко не помітити бажання дослідника бути неупередженим, однак симпатії до першого, на нашу думку, проглядаються яскравіше. І. Франко тонко підмітив розбіжності у поглядах діячів, які були причиною їх конфліктів.

---

¹³ Там само. С. 121–122.

¹⁴ Там само. С. 122.

¹⁵ Там само. С. 124.

Величезний внесок у дослідження життя і творчості обох діячів зроблено вченими 20-х рр. ХХ ст., коли масово виходять праці М. Грушевського, С. Єфремова, Г. Житецького, В. Данилова, М. Возняка, О. Гермайзе, В. Міяковського та ін. Однією з найвідоміших розвідок є стаття “Костомаров і новітня Україна” Грушевського, яку дослідники постійно цитують у працях на вшанування діяча. Перш за все, автор підносить вченого у ранг найвизначніших ідеологів українського відродження і визволення, перед яким українство має неоплачений борг. Грушевський вказує на надзвичайну глибину спадщини Костомарова та значущість його як ідеолога та політичного діяча, що за сорокаріччя по смерті вченого ще не було належним чином оцінено (з того часу промайнуло майже століття, однак ми досі у боргу перед вченим!). М. Грушевський був переконаний у визначній ролі Миколи Івановича у творенні ідеологічного підґрунтя Кирило-Мефодіївського братства та впливові на весь українофільський рух 40-х – початку 80-х рр. ХІХ ст. Дослідник тонко підмітив, що український націоналізм Костомарова толерантно сприймався як українським, так і російським “поступовим громадянством”, яке закривало очі на виступи вченого про єврейство і поляків, а також “правовірну церковність” та несприйняття радикалізму. Попри деякі хиби, Грушевський вважав Костомарова “батьком Нової України”, який одноосібно займає “єдине в своїм роді становище історика популярного у всій поступовій Росії” та входить до когорти противників самодержавства, насильницької централізації, бюрократизму на противагу громадянській свободі¹⁶.

Великого значення надає М. Грушевський оцінці діяльності П. Куліша – “третього у великій всеукраїнській трійці – поруч Шевченка і Костомарова”¹⁷. Він називає вченого суб’єктивістом та егоцентристом, який засипав дослідника масою матеріалу,

---

¹⁶ *Грушевський М.* Костомаров і Новітня Україна // Україна. 1925. Кн. 3. С. 4.

¹⁷ *Його ж.* Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво “Світ”, 2015. Т. 10. Кн. 1. С. 173.

але при цьому весь обсяг інформації важко синхронізувати та виділити виразні сфери його творчості. Попри об'ємність і різноманітність спадщини діяча, історик наголошує на повній його “безсистемності”, тому пошуки логіки у постійних ідейних хитаннях Куліша приводять дослідника до “все нових і нових суперечностей і контрастів у його діяльності і творчості”. Вчений вважав, що діяч позиціонував себе з українсько-старшинсько-інтелігентною верствою, яка мала певні культурні та державницькі домагання. Разом з тим ця верства в особі П. Куліша не змогла солідаризуватися з соціалістичними постулатами українського відродження, і саме це було особистою трагедією діяча. М. Грушевський негативно ставиться до упереджених оцінок “громадянської війни” вченого, серед яких проглядається лише його божевільний образ. Постає Куліша необхідно розглядати під іншим кутом зору, а саме у тріаді з його старшими товаришами Шевченком та Костомаровим, а також плеядою діячів тієї доби, оскільки вони є її найяскравішими представниками. Крім того М. Грушевський наголошує на встановленні зв'язків кожного з ідеологічними та соціальними верствами, які конфліктували з ними незалежно від їх особистої вдачі. Несприйняття Куліша суспільством, а також критика його ідей здебільшого на пряму залежала саме від характеру діяча. Його нестримна вдача, самолюбівання, піднесення власного статусу насамперед у зв'язку з походженням від козацької старшини і викликали гостру критику його сучасників. Творчість Куліша “при всіх неприємних збоченнях і ірраціональностях, ...була і зістається утвором великого таланту і глибокого розуміння українського життя – неважаючи на органічну нездатність автора до історичного синтезу”¹⁸.

Особливу увагу М. Грушевський приділив не так критиці ідейних основ творчості П. Куліша, як пошуку сильних сторін. Так, він докладно аналізує тритомну “Історію возсоединения Руси”, називаючи її талановитою та дуже цінною працею у науково-історичному та дослідницькому відношенні, втім не по-

---

¹⁸ Там само. С. 175.

збавлену неточностей, однобічностей, які впродовж твору на-ростають. До переваг він відносить багатий джерельний матеріал, глибокі й влучні інтуїтивні висновки¹⁹. М. Грушевський також наводить думку свого учителя В. Антоновича, який відчував “антипатію до безмежних амбіцій Куліша”, бо той вважав себе Богом. Вкрай негативне сприйняття сучасниками Кулішевої риторики (“патьякання” – М. Г.) на сторінках цієї праці звело нанівець його претензії на місце першого українського історика, а закиди в бік покійного Шевченка не дали йому можливості зайняти провідне місце в українській поезії. Вадами “Воссоединения” дослідник називає “общерусство, цареславіє, чолобиття перед культурною місією польського магнатства”. Однак діяч не виніс належного уроку зі своїх немінучих розчарувань. Він поглиблює свій негативний суспільний образ нападами на козацтво, виставляючи його українським історичним лихом. Мало того, сучасних йому козакофілів “з Шевченком та Костомаровим в головах” П. Куліш звинувачує у деморалізації українського суспільства своїм ворогуванням з владою²⁰. Насамкінець М. Грушевський закликає кулішезнавців зосереджуватися не на індивідуальності Пантелеймона Олександровича, а на його зв’язку з “його верствою – в минулому і з його поколінням – в сучасності”²¹.

На нашу думку, Грушевський, починаючи писати свою розвідку, намагався бути неупередженим при характеристиці свого героя. Однак П. Куліш і через тридцятиліття по смерті своїм запальним словом викликав у дослідника вир емоцій як позитивних, так і негативних. Непересічність цього “пана на всю губу” захоплює нас не менше, хоч ми розділені значно довшим періодом.

Праця ще одного з дослідників того періоду привернула нашу увагу. Це Ю. Охримович і його “Розвиток української національно-політичної думки (від початку ХІХ ст. до Драгоманова)”. Автор визнає Костомарова та Куліша провідниками

---

¹⁹ Там само. С. 205.

²⁰ Там само. С. 209–210.

²¹ Там само. С. 217.

українського радикального руху в 40–50-ті рр. XIX ст. та перетворення їх на прихильників аполітичного культурництва у роки переслідування українства. Останнім словом національно-політичного радикалізму Костомарова на публіцистичному ґрунті він вважав лист до видавця “Колокола”, у якому вже проглядалися ідейні хитання. А вже наприкінці 70-х рр. він повністю піддався забороні та скотився до аполітичного культурництва та навіть “общеросизму”, спрямовуючи розвиток літератури у русло “домашнього вжитку”. Кардинальні зміни він пов’язує з характером Костомарова і частково з історичними обставинами. Він співставляє вроджений публіцистичний талант та “інстинкт громадянської праці” зі слабким характером. Однак відійшовши від аналізу особистості вченого, Ю. Охримович достатньо жорстко покладає на Костомарова відповідальність за причетність до “знищення політичного українства”²². Крім того, він відносить діяча до “общеросів”, які любили Україну (тобто почували зв’язок з південним різновидом руського народу), плідно попрацювали на ниві її історії, етнографії та мови, однак не визнавали українців здатними до самостійного політичного існування. Сюди ж включені В. Антонович, О. Потебня, Г. Житецький, Д. Мордовець – “руське провансальство” українського походження²³.

Другим духовним батьком культурницького народництва дослідник називає П. Куліша. Він вважає його “спадкоємцем москвофільського демократизму” у “Чорній раді” та інших творах, а також прихильником полонофільства та туркофільства, який при цьому залишався українцем по своїй природі. Нездатність українців до самостійного політичного життя він вважав природною, тому приєднання до Росії є корисним для України. Ю. Охримович до здобутків Куліша відносить оспівування духовного багатства українського народу, піднесення його потенціалу на основі розвитку літературної мови, яка має

---

²² *Охримович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки (від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). Львів: Новітня бібліотека, 1922. С. 72.

²³ Там само. С. 79.

багато скарбів порівняно з російською. Але дослідник щиро дивується, як можна говорити про самостійний духовний розвій українства під одним дахом з північним сусідом, будучи свідком планомірної політики злиття обох у єдиний руський народ. У світогляді П. Куліша Ю. Охримович бачив вплив слов'янофільства Аксакових, оскільки той до 1876 р. вірив у можливість зламу реакційного російського режиму у недалекому минулому і як наслідок вільний культурний розвиток українства.

Головною розбіжністю у поглядах Костомарова і Куліша була зневіра першого у необхідності створення спільних українсько-російських культурних теренів, натомість другий не заперечував і навіть закликав до спільної культурної еволюції. Ю. Охримович стверджував, що Костомаров наприкінці життя став ворогом української самостійності²⁴. Він у категоричній формі називає їх москвофілами, “які ніколи не поставили ясно питання окремішности та відрубности Українців і Москалів у такій мірі, як це робили у відношенні до Поляків”²⁵. Зрештою автор підсумовує, що українська інтелігенція, яка постала під впливом ідей Кирило-Мефодіївського братства та Шевченка, двічі пережила розкол у 50–60-х та 60–80-х рр. і насамкінець зійшла на позиції аполітичності²⁶. Як бачимо, Ю. Охримович дає оцінку українофільству Костомарова і Куліша, а також всього руху другої половини XIX ст. зі світоглядних позицій доби Української революції. У пошуках причин поразки українського руху він намагався знайти їх у минулому столітті, не заглибившись у суспільно-політичне тло, а екстраполюючи на сучасні йому обставини. Однак попри цю особливість, праця варта уваги дослідників історії ідей та їх творців.

У своєму історіографічному огляді ми намагалися представити різні думки про М. Костомарова і П. Куліша, щоб продемонструвати їх полярність. Причому, ми спеціально зупинилися на ранніх студіях, коли дух піднесення українства у XIX ст.

---

²⁴ Там само. С. 76.

²⁵ Там само. С. 79.

²⁶ Там само. С. 87.

отримав своє продовження на початку ХХ ст. Поразка руху підштовхувала дослідників до пошуку коріння зла, і не всі могли втриматися від емоцій та суб'єктивності. Однак у такому калейдоскопі можна виокремити важливий висновок. Костомарова і Куліша об'єднала любов до України та бажання служити її народові. Невтомна праця на інтелектуальному ґрунті та суспільно-політична активність зробила їх найяскравішими українцями свого часу, які зрештою залишили нащадкам потужний духовний спадок. При цьому кожен йшов своїм шляхом, жив у своєму світі, проходив через злети і падіння, по-різному реагував на імперські заборони. Нині ми мусимо не тільки переосмислити цінність отриманого багатства, а й розглянути його як проекцію внутрішнього світу цих постатей. У нашій студії увага буде прикута до проекції.

Для початку слід зауважити, що життєві шляхи М. Костомарова та П. Куліша перетнулися у 1844 р. у Києві, коли обидва були молодими людьми з пристойним рівнем освіти та певними здобутками на літературній ниві. Зустрілися у сумнозвісного пізніше М. Юзефовича (на той час він всіляко підтримував талановиту молодь у Києві). Особливу прихильність цієї особи як міг використовував П. Куліш, прагнучи вступити до університету на правах дійсного студента, а згодом для влаштування на роботу. На нашу думку, він вже тоді страждав від бажання зрівнятися в правах з дворянською молоддю, але це було неможливо навіть за втручання попечителя київського навчального округу. Натомість М. Костомаров, як син поміщика (хоч і незаконнароджений), вже закінчив Харківський університет та захистив другу магістерську дисертацію (перша була заборонена і знищена). Молоді люди зішлись на спільності інтересів до історії козаччини та українського фольклору – типовим захопленням освіченої молоді того часу. Знання козацького літописання та любов до народної пісні сприяли щоденним зустрічам, Костомаров навіть поселився на Подолі недалеко від нового друга, щоб разом оглядати київські пам'ятки та розмовляти про Україну. Яскраві враження про нового знайомого П. Куліш зберігав все життя. У посмертному нарисі він писав, як

побачив тоді у М. Костомарові талановиту людину, яка володіє рідкісним даром “слова і пам’яті” і захоплює “своїми історичними, етнографічними і політичними бесідами”²⁷. Тоді ж у П. Куліша народився задум про спільне видання збірки українських пісень та українського науково-популярного альманаху. Це питання та багато інших проблем українознавства висвітлює їх листування 1840-х рр., а також листування М. Костомарова з колегами А. Метлинським та І. Срезневським. Багато цікавих дрібних деталей можна знайти і в посланнях П. Куліша до згаданих адресантів та Т. Шевченка, О. Бодяньського та М. Юзефовича. Зокрема, у листі до них від 23 жовтня 1844 р. М. Костомаров писав, що знайшов у Кулішеві “людину освічену, обдаровану і глибоко знаючу Україну, яка пропонує започаткувати періодичне видання з історії України з допомогою мецената Василя Тарновського, що адресно виділив значну суму. М. Костомаров пропонує взяти редакцію видання на себе І. Срезневському та А. Метлинському або ж видавати наполовину з П. Кулішем, так, щоб друкувати в Харкові, а розповсюджувати ще й в Києві. Крім того вчений повідомляє, що у Пантелеймона Олександровича є величезна кількість надзвичайно цінних матеріалів, до яких можна додати праці Г. Квітки-Основ’яненка”²⁸. Також П. Куліш познайомив друга з М. Максимовичем, і той надійно зайняв місце у соціокультурному оточенні Костомарова. Слід зазначити, що Пантелеймон Олександрович відзначався своєю комунікабельністю, він умів заводити знайомства з потрібними людьми, яких можна порівну розділити на дві великі групи – потрібні у кар’єрному сенсі та цікаві для наукового спілкування. П. Куліш з характерним йому самолюбіванням відзначав, як вразив друга цитуванням напа-

---

²⁷ *Кулиш П.* Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // *Новь*. 1885. Т. 4. № 13. С. 62–63.

²⁸ *Пантелеймон Кулиш.* Повне зібрання творів. Листи / Упоряд., комент., Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталія Хохлова; відп. ред. Степан Захарія. Київ: Критика, 2005. Т. 1. 1841–1850. С. 385.

м'ять літопису так, що “той учепився йому у полу. З того часу почали вони в купі про Україну дбати і лихоліття їх не розлучило”²⁹. Невдовзі шляхи майбутніх вчених розійшлися, оскільки Костомаров залишився у Києві, а Куліш поїхав викладати до Рівного, а згодом був відряджений до Варшави. У той час, коли в Києві з'явилося Кирило-Мефодіївське братство, П. Куліш був далеко від однодумців, тому спілкування з братчиками було лише епістолярне. І в ньому відображено мрії про визволення слов'янського світу від рабства та сподівання довести владі необхідність підвищення освітнього рівня простолюду. Їх єднав християнський гуманізм як ідейна основа духовного піднесення українства у тісному зв'язку і під впливом передреволюційної Європи. У цей період, за влучним висловом О. Гермайзе, “вони йдуть ще поруч, зв'язані товариською єдністю, спільністю наукових інтересів, однаковим розумінням громадської діяльності”³⁰. Але вже у розпал діяльності братства між друзями виникали дискусії, у яких Куліш виступає як справжній українець, а його опонент як людина, що співчуває гіркій долі народу. І тут слід не забувати про походження приятелів, адже вони були з різних соціальних середовищ. П. Куліш походив з козацько-старшинської верстви, а М. Костомаров з родини російського поміщика та кріпачки-українки. Перший був органічно поєднаним з українством з народження, тоді, коли другий – син російського поміщика з українським корінням, який виріс в російсько-українському етнічному порубіжжі й захопився українською мовою в студентські роки. Маючи кровний зв'язок з народом (матір – українка-кріпачка), Микола Костомаров на

---

²⁹ *Куліш П.* Повість про український народ. Моє життя (Жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / Упоряд., передм., перекл., прим. О. Шокало). Київ: Редакція журналу “Український Світ”, 2005. С. 120.

³⁰ *Гермайзе О.* П. Куліш і М. Костомаров, як члени Кирило-Методіївського братства // Шевченко та його доба. Зб. перший / Всеукраїнська Академія Наук. Комісія для видавання пам'яток новітнього письменства. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 41.

початках своєї творчості все-таки почувався зачарованим народною творчістю неофітом, який поринув у глибину української душі та впевнено обрав шлях служіння простолюду. На момент знайомства з П. Кулішем молодий історик мав більш ґрунтовну освіту та уявлення про історичний розвиток українського народу, адже за його плечима був завершений університетський курс та дві магістерські студії. Пантелеймон Олександрович лише здобував освіту як вільний слухач і всіма фібрами своєї душі прагнув зрівняння з дворянством хоча б у цьому елементарному праві. Його штучний аристократизм, віра в те, що можна достукатися до сумління українського панства, яке має сприяти розвитку свого народу, – усе це роз'єднувало Куліша з побратимами, недарма він називав їх “благочестивими юношами”. Однак у жовтні 1845 р. він був дуже прив'язаний до Костомарова і просив М. Юзефовича перевести його з Рівного до Києва, оскільки “Київ тепер ще привабливіше для мене, тому що там є Костомаров, котрого товариство для мене так багато означає”³¹. У цей час вони були п'яними, але не від вина, а від юнацьких розмов про українську старовину, а Куліша дуже тішило, що товариш називав його “великим чоловіком” та В. Скотом за роман “Михайло Чернишенко”, у відповідь той називав Костомарова Тацитом³². Саме в цей період формується історіософія вчених, коли вони спільно виявляли історичне коріння народу, який у Російській імперії заганяли у “общеруское” стійло.

Хмизу в цей вогонь підкинув Т. Шевченко. І хоч Костомаров ніколи не говорив про особливо дружні стосунки з Кобзарем, однак його вплив на світогляд Миколи Івановича був надзвичайно потужним, і про це свідчать посмертні відгуки на пошану Шевченка: “Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче

---

³¹ Письма П. А. Куліша к М. В. Юзефовичу // Киевская старина. 1897. № 10. С. 202.

³² *Житецький І.* Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–1870 рр.) // Україна. 1927. № 1–2. С. 40.

було зазирнути туди!!... Тарасова муза прорвала якийсь підземний склеп, уже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатами, засипаний землею, навмисне зораною і засіяною, щоб сховати від нащадків навіть згадку про місце, де знаходиться підземна порожнеча. Тарасова муза сміливо ввійшла в цю порожнечу зі своїм негасимим світочем і відкрила за собою шлях і сонячним променям, і свіжому повітрю, і допитливості людській”³³. П. Куліш вказував, що Костомаров і Шевченко зблизились настільки, наскільки це було можливо в епоху миколаївського режиму для людей з великими здібностями. На нашу думку, глибоко в душі діяч заздрих своїм товаришам, першому – за освіту і кар’єру, другому – за поетичний і художній талант. Взагалі, тандем Куліш–Шевченко – тема іншого, більш докладного дослідження.

Щодо Костомарова, то на цьому етапі його стосунків з Кулішем особливих проблем ще не було, окрім епістолярної дискусії травня–червня 1946 р. Пантелеймон Куліш, відповідаючи на послання Миколи Костомарова, спростовує думку останнього про раціональність вивчення української мови шляхом “ходіння в народ”. На його думку, для цього необхідно побувати в родинах освічених українців і подивитися, як вони навчають своїх дітей рідної мови (наприклад, до Білозерських). На думку М. Костомарова, народну історію і культуру треба вивчати, відділяючи їх від європейської культури, а українською мовою можна писати лише про життя народу. П. Куліш, навпаки, виступає за дослідження української культури на загальноєвропейському ґрунті. У приклад ставить Т. Шевченка, який викладає українською і “псалми Давида, і почуття, варті вуст самого найвищого суспільства”. В україноманів в голові мають бути не тільки “мужицькі ідеали”, “я в цих словах не впізнаю вас”, – резюмує П. Куліш. А фраза М. Костомарова “я не звинувачую тих, котрі холодні до свого рідного. Людина тягнеться до кращого, а чуже краще!” викликала у Куліша бурхливу реакцію: “Ні, у вас засохла жива струна, без котрої

---

³³ Спогади про Тараса Шевченка. Київ: Дніпро, 1982. С. 130.

ніколи не буде гармонії у ваших вчених і поетичний діях! Я звинувачую строго! І вчити не бути холодним до свого – означає те ж, що сказати мертвому: воскресни!”. Але з висновком, що для людини чуже завжди здається кращим, він погоджується. Він радить розвивати своє, а не насаджувати чужий досвід на Україні, бо це може призвести до втрати мови і звичаїв, що само по собі катастрофічно. Однак Микола Костомаров не бачив у цьому великої трагедії. Він вважав, що після деякого занепаду може знайтися в народі група ентузіастів, яка змусить відродитися народність. На перше місце Костомаров ставив християнство, натомість національні інтереси на той час для нього не були такими ж вартісними. Проблема християнства неодноразово обговорювалася друзями. Цікаво, що навіть на весіллі у Куліша вони планували подискутувати з цього приводу. Про це Куліш пізніше говорив у листуванні та на допиті³⁴. Дискутанти також обговорювали проблему народної освіти в Україні. П. Куліш підтримував ідею М. Костомарова про школи для селян, але пропонує робити це тихо, начебто все вийшло випадково: поміщик побачив би книжку і купив для своєї сільської школи, куди своїх дітей можуть віддавати і козаки. Іншої думки був Микола Костомаров: рівень освіти має зростати знизу вгору – від народу до появи його національно свідомої інтелігенції, яка у поєднанні з дворянством продовжить боротьбу за культурний розвій України. Історик цілком свідомий того, що підняти освітній рівень народу за короткий період часу неможливо. Це складний і тривалий процес, у якому мають бути задіяними як суспільство, так і влада. Без взаємодії цих двох ланок успіх справи стає сумнівним, оскільки при всіх потугах освіченої україноцентричної інтелігенції без належної політики

---

³⁴ Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) [та ін.]. АН УРСР, Археогр. коміс. [та ін.]. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 2 / Упоряд.: М. І. Бутич (голов. упоряд.) [та ін.]; наук. ред. тому: І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко. Київ, 1990. С. 52.

держави та позитивного ставлення громадськості результату годі й чекати³⁵.

Показовим для визначення національної самосвідомості М. Костомарова в 40-х роках є лист П. Куліша, у якому він звинувачує вченого у твердженні, що він – не українець: “Для чого ви кажете, що ви не українець? Що тільки з гуманістичної ідеї крутитесь між нами? Ми даємо вам право громадянства, до того ж матуся ваша – українка. Я не можу вас так любити, як люблю, коли вважаю українцем. Чи можна заперечувати настільки дорогоцінне для нас ім’я?”³⁶. П. Куліш просив М. Костомарова як лектора: “Я знаю, що ви полоните серця і душі своїх слухачів лекціями про малоросійську історію, але ради Бога, зважуйте добре Ваші висновки”. Фраза “гірка, нікчемна доля України випливає з нікчемності душі народної” для Пантелеймона Куліша звучала надто принизливо насамперед з національних переконань. “Навіщо нападати на душу народну, про яку ще вам слабо говорить єдина в новій Європі поезія українська...” – пише він і пропонує проповідувати з кафедри у тому ж дусі, що говорив Микола Костомаров на рахунок “Повести об украинском народе”: “Історична істина висловлена з такою сміливістю, з таким благородним почуттям, якого ще не було на Русі”³⁷. Палкі слова П. Куліша, звернені до М. Костомарова, не могли не закарбуватися у його душі і відіграли роль того зерна, що потрапило у благодатну землю, про яке сам вчений писав у посланнях до Пантелеймона Олександровича³⁸. Однозначно, після цього Костомаров вже не був стороннім спостерігачем еволюції українства. Загалом той період спілкування відзначився взаємно позитивними наслідками як для становлення їх світо-

---

³⁵ *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня та науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). Київ: НАУ, 2004. С. 89–90.

³⁶ Там само. С. 58.

³⁷ Листи до Тараса Шевченка / Упоряд. В. С. Бородіна та ком. Київ: Наукова думка, 1993. С. 114.

³⁸ *Барвінський О.* Три листи М. Костомарова до П. Куліша // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. 1919. Т. 128. С. 173–178.

гляду і творчості, так і для українофільського руху, адже тоді було актуалізовано стільки нагальних проблем!³⁹ Вцілому, 1845 – початок 1847 рр. – період романтики у творчості і в особистому житті наших діячів.

Участь М. Костомарова та П. Куліша у Кирило-Мефодіївському братстві варта ще деяких зауваг, хоч ця тема є надзвичайно популярною в історіографії. Не викликає сумніву роль кожного з діячів у формуванні ідейних основ діяльності братства. Створення романтичної моделі справедливого суспільства, відображення якої знаходимо у програмних документах – це той колективний здобуток, над яким діячі працювали спільно. Однак внесок М. Костомарова, на нашу думку, все-таки був визначальним. Саме навколо нього згуртувалися братчики, тоді як П. Куліш спостерігав за всім на відстані, плідно працюючи у Петербурзі. Усе ж йому вдавалося бути у курсі проблем, що обговорювалися кирило-мефодіївцями під час засідань їх дискусійного клубу. Ми наголошуємо на такій характеристиці братства на початках. Самі братчики не планували і не вважали себе політичним товариством, але їх ідеї, відображені у програмових документах, а також наявність символіки, часті (але нерегулярні) зустрічі, обмін літературою, епістолярне спілкування доводять, що зрештою братство перетворилося на першу українську політичну організацію на теренах Російської імперії. Щодо П. Куліша та його ролі у Кирило-Мефодіївському братстві, то він належить до тих, хто генерував ідеї, брав участь у розробці програми початкового навчання для народу та вважав справу налагодження народної освіти передумовою скасування кріпацтва⁴⁰. Разом з М. Костомаровим вони створили проект видання книг, серед яких мали місце короткі україномовні підручники з священної та загальної історії, географії, арифметики

---

³⁹ Більш докладно про це ми писали у монографії. Див.: *Гончар Ольга*. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 112–121.

⁴⁰ *Міяковський В.* Люди сорокових років (кирило-мефодіївці в їх листуванні) // За сто літ. Харків, 1928. Кн. 3. С. 39.

та сільського господарства⁴¹. Створення проекту шкільної освіти, про який ми згадували вище – це одна з важливих справ, які братчики могли б реалізувати власними інтелектуальними силами, оскільки мали підтримку в громаді свідомого українськоцентричного дворянства. Прикметно, що і Куліш, і Костомаров (та й інші братчики) добре розуміли, що без урядової підтримки здійснити план буде важко: по-перше, це необхідно для розширення кола зацікавлених та здатних реалізувати проект; по-друге, для надання справі легального характеру. Напередодні арештів вийшов урядовий освітній проект, який передбачав створення шкіл та оголошував конкурс на видання навчальної літератури і, безумовно, був відомий братству. Вже під час допитів Костомаров стверджував, що їх проект не приховувався і мав бути затвердженим міністерством народної освіти. Однак він навмисне опускав головну різницю між урядовими і своїми планами – це мовний аспект, бо влада передбачала російську мову навчання, а для братчиків ключову роль відігравав український варіант всіх навчальних дисциплін⁴².

Нарешті, центральною ідеєю єднання Костомарова і Куліша з іншими братчиками у 1846–1847 рр. було майбутнє слов'янства. Перший вже тоді був автором “Слов'янської міфології”, а під час обшуку у нього було вилучено рукопис вірша “Слав'янам”, у якому автор, наслідуючи Я. Коллара, називає спільноту “дітьми слави”. Під впливом курсу лекцій Костомарова київська студентська молодь активізувала вивчення чеської та сербської мови, щоб мати змогу читати в оригіналі слов'янознавчу літературу, яка потрапляла до Києва завдяки зв'язкам братчиків з колегами з Європи – В. Ганкою, Я. Колларом, А. Міцкевичем, П. Шафариком та багатьма іншими. П. Куліш на початку 1847 р. отримав відрядження від міністерства народної освіти до Варшави, але через арешт він вповні не зміг реалізувати свої плани щодо співпраці з інтелектуально близьким колом слов'янознавців Європи.

---

⁴¹ Там само. С. 38–39.

⁴² Там само. С. 40.

Зауважимо, що згадане нами вище листування Костомарова і Куліша цього періоду яскраво відображає варіативність підходів кирило-мефодіївців до вирішення українського питання щодо слов'янського майбутнього. Їх об'єднувало бажання бачити український народ рівноправним суб'єктом федерації слов'янських етноспільнот, а ідея відродження слов'янства безпосередньо пов'язувалася з відродженням українства у соціально-економічному, культурному, духовному і загалом національному сенсі. Щодо шляхів реалізації цієї ідеї Костомаров і Куліш розходилися в думках, оскільки представляли різні соціальні прошарки, однак попри деякі розбіжності обидва були лицарями інтелектуального фронту. Але розгром братства поставив під удар не тільки долю його членів, а й увесь українофільський рух.

Арешт друзі зустріли по різні боки кордону. Куліш – у Варшаві, Костомаров – у Києві, але обоє стали в'язнями Петропавлівської фортеці. Безпосередню участь у братстві першого слідство так і не змогло довести, тому покарання було легшим, ніж у його найближчих друзів. Микола Іванович пережив справжню трагедію, втративши кар'єру, сімейне щастя і здоров'я, яке похитнулося назавжди, однак найбільшим ударом для нього була особиста трагедія. Про це багато написано костомаровознавцями. В одній з останніх своїх ювілейних студій ми висловили своє бачення проблеми⁴³.

Для П. Куліша ця подія теж стала великим потрясінням, адже у січні 1847 р. він одружився з Олександрєю Білозерською і невдовзі отримав відрядження від Петербурзької академії наук до Пруссії, Саксонії та Австрії для вивчення слов'янських мов. Прибувши з молодою дружиною до Варшави у піднесеному настрої, він ніяк не міг очікувати арешту. Офіційною підставою його звинувачення в причетності до Кирило-Мефодіївського товариства була книга “Повесть об украинском народе”, у якій автор висловив думку про історичну тяглість української державності з киево-руських часів і до козаччини. Основними

---

⁴³ Гончар О. Т. Образ українського інтелектуала ХІХ ст. (Микола Костомаров) // Український історичний журнал, 2017. № 4. С. 72–74.

причинами втрати окремішності України він вважав втручання Москви у внутрішні справи козацької держави та продажність козацької старшини. Звичайно, що думки П. Куліша не могли залишити владу у спокої, тому його повернули до Петербурга та ув'язнили у Олександрівському рavelіні Петропавлівської фортеці. Згодом вчений був покараний засланням до Вологди, але через домагання близьких він поїхав разом з дружиною у Тулу, де пробув до 1850 р. Заборони для нього не були такими жорстокими, як для Костомарова, тому він міг звертатися до високопоставлених чиновників з проханнями про публікації своїх творів. Так, наприклад, він писав до глави таємної поліції Л. Дебульта: ««Чорна рада» моя, знову виправлена і місцями перероблена, представляє як можна виразніше всю безладність української старовини і, опираючись на довгому вивченні історичних джерел, доведе всім розсудливим людям, що старовина наша схожа на страшну нічну казку і що світлий день спокійного життя настав для Малоросії тільки в новітній час. Якби б я був таким щасливим, щоб уряд повернув мені своє довір'я дозволом друкувати, я би виступив на нові літературні терени з цим романом».

Популярною у історіографічній костомаровознавчій літературі є тема покаяння М. Костомарова у період слідства і під час заслання. Але і в П. Куліша ми зустрічаємо аналогічні думки, зафіксовані епістолярно. У згаданому листі читаємо: «Мені траплялося тут вже в Тулі слухати похвали моєму «героїзмові», що було гірким для мене докором. Я знаю, що особа моя набула тепер у думці багатьох дивний, принизливий для мене сенс. Тому я бажав би показати всім, що мій ідеал можливої на землі справедливості, здорового глузду і практичної любові до людини полягає в російській владі, що на старі часи російські загалом і українські особливо я дивлюсь з жахом і жалістю і що, на мою думку, для Росії тепер настав час повного розвитку прекрасного державного життя, розпочатого Петром Великим»⁴⁴. На нашу думку, цитата дуже промовиста і могла б лишитися по comments, однак ми все ж висловимося з цього

---

⁴⁴ Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 2. С. 110.

приводу. Перша реакція пересічного читача – “це треба було вміти так прогнутися перед таємною поліцією!”. Однак, якщо бути неупередженим, то можна зрозуміти, що і Куліш, і Костомаров сприймали своє покарання не як політичні злочинці, а як інтелектуали, які лише мріяли про майбутнє у світлі романтичних ідеалів. І якщо перший був покараний трьома роками заслання, то чому Костомаров так упав в немилість перед самодержавством? Відповідь на це питання лежить у площині вдачі і характеру кожного. П. Куліш всіма силами намагався ввійти у привілейоване середовище Російської імперії, для цього заводив потрібні знайомства і зрештою домогся прихильності ректора Петербурзького університету Плетньова, попечителя Київського навчального округу М. Юзефовича та багатьох інших чиновників. Напередодні арешту він відправився у закордонне відрядження з науковою місією. М. Костомаров уже був оповитий тінню неблагонадійності, коли написав дисертацію про унію, дух якої не відповідав особливому іміджу Російської православної церкви в імперії, яка позиціонувалася як центр єднання всіх православних народів держави. Той, хто намагався показати “внутрішню кухню” цієї структури, неодмінно засуджувався і критикувався всіма можливими способами. І коли це зійшло з рук Костомарову на початку 40-х рр., то тепер стало причиною суворішого вироку – рік фортеці і 10 років заслання із забороною займатися наукою. Такий поворот долі молодий професор сприймав не тільки як кар’єрний крах, але й як особисту драму, адже все трапилося напередодні весілля, і М. Костомаров важко переживав, що зруйнував не тільки власне життя, а й кинув тінь на родину нареченої. Тому у фортеці з вченим стався нервовий зрив, і він ледве не позбувся здорового глузду, та й здоров’я його було підірване так, що наслідки залишилися на все життя. Зрештою сумління змусило Миколу Івановича відмовитися від Аліни Крагельської, однак кохання не минуло. Воно ставало на заваді, коли на його шляху з’являлися інші жінки (заможні й впливові) і виявляли свою палку прихильність. Здавалося, можна було використати можливість кар’єрного стрибка і вищого матеріального становища, однак вчений залишався вірним першому коханню.

Щоб забути свої невдачі на засланні у Саратові, він почав працювати у статистичному комітеті та губернському управлінні, але й тут знайшов для себе справу по душі. Займаючись упорядкуванням секретних справ губернського управління, він дослідив життя старовірів, явища розкольництва та сектанства в Росії XVII ст. і згодом опублікував спеціальне дослідження⁴⁵. До речі, воно, як завжди, було надзвичайно оригінальним і сприяло розвитку цієї тематики в історіографії. Нині дослідники старообрядництва продовжують використовувати саратовську студію вченого, тому вона неодноразово перевидається й донині⁴⁶.

Муки кохання зазнав у свій час і П. Куліш, якому судилося закохуватися, безліч разів шукаючи собі музу. Найяскравішим було почуття до жінки, яка славилася вдачею підкорювати представників сильної статі одним лише холодним поглядом. Це була письменниця Марко Вовчок. П. Куліш всіляко їй допомагав у творчості – редагував праці, домовлявся з видавцями, знайомив з потрібними людьми, опікував всіма силами, готовий був пожертвувати родиною, а згодом був гірко розчарований її зрадою. Ця подія, на нашу думку, справила негативний вплив на все подальше життя Куліша, не кажучи вже про його сім'ю. Адже будучи у шлюбі з сестрою свого товариша В. Білозерського Олександром (відомою письменницею Ганною Барвінок), він так захопився фатальною жінкою української літератури, що готовий був гори перевернути задля своєї пасії, навіть почав її переслідувати, а довідавшись про зраду коханої з І. Тургенєвим, зовсім втратив контроль над собою, зненавидів та поливав брудом і як жінку, і як письменницю. Він, фактично, першим кинув у громаду сумнів про авторство її творів і,

---

⁴⁵ *Костомаров Н. И.* История раскола у раскольников // Костомаров Н. И. Раскол. Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). Москва, 1994. С. 265–327.

⁴⁶ *Еремеев П. В.* «Явление новое, чуждое старой Руси»: специфика освещения Н. И. Костомаровым истории старообрядчества // Харківський історіографічний збірник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 16. С. 56–73.

очевидно, досяг своєї мети, оскільки літературна творчість Марка Вовчка пішла на спад. Однак щастя собі письменник не повернув. “Я в цілому світі не знаходжу спокою...” – писав він про свої почуття до Марії Олександрівни⁴⁷. С. Єфремов вважав, що це кохання було для нього єдиним сильним почуттям, адже до жінок він завжди ставився зверхньо і вимагав покори. Холодна і незалежна Марковичка використала П. Куліша у власних інтересах, але у серце не впустила, а той бажав володіти нею одноосібно. Не зробивши з Вовчка рабині, переймався і виливав свої почуття на папері у епістолярію до різних осіб. Любовні муки письменника були відомі надто широкому колу знайомих. Зрештою він повернувся до дружини, але образу не зміг забути⁴⁸. Докладно ці “походеньки” описав Є. Нахлік. До речі, у нього знаходимо пояснення відомому вислову суперника П. Куліша І. Тургенева щодо захоплення українським інтелектуальним бомондом “холодним божеством”: “Шевченко не повіситься, Куліш не застрелиться, Костомаров, можливо, кинеється у воду”. Дослідник, посилаючись на лист Марка Вовчка, стверджує, що у листі йдеться не про Костомарова, а про Каменецького, і його прізвище з’явилося там через помилку у прочитанні скорочення⁴⁹. Загалом, Є. Нахлік своїм твором виносить на поверхню важливий висновок про необхідність висвітлення усіх біографічних тонкощів, навіть глибоко приватних, без розуміння яких портрети діячів такого масштабу, як П. Куліш і М. Костомаров, не будуть об’єктивними. Проте їх творчість і громадська діяльність напряду пов’язана з особистими драмами. Це, звичайно, тема для іншої розвідки.

Шляхи наших героїв не розійшлися і в “олександрівську відлигу”. Вони опинилися у Петербурзі в 1859 р. і знову “взялися за своє”, утворивши українську громаду і давши поштовх

---

⁴⁷ *Домонтович В.* Романи Куліша. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3255&page=26>

⁴⁸ *Нахлік Є.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша: Докум.-біогр. студія. Київ: Укр. письменник, 2006. С. 127–153.

⁴⁹ Там само. С. 143.

новій хвилі українофільства. За досить короткий період було зроблено багато важливих для народу, освіти, науки, літератури справ – вихід часопису “Основа”, розробка освітніх програм, видання підручників, популяризація української історії – це далеко не повний перелік їхніх здобутків. П. Куліш навечно ввійде в історію як автор першого українського історичного роману та граматики, а також україномовних перекладів Євангелія та Псалтиря, а М. Костомаров – як предтеча українського націоналізму та автор першої в українській та російській історіографії галереї історичних портретів українських гетьманів. Завдяки цим видатним постатям українофільство досягло небувалого піднесення, оскільки навколо них згуртувалося коло друзів-інтелектуалів, які разом несли українську ідею в науку, культуру та суспільно-політичну думку.

Однак у цей зірковий час український рух пережив справжнє потрясіння – пішов з життя Т. Шевченко. Смерть Кобзаря зруйнувала зіркову тріаду, поставивши під удар товариські стосунки П. Куліша і М. Костомарова. Цей період вартий окремої розвідки, оскільки пов’язаний із трансформаціями всього українського національного руху. Ми розвинемо цю тему у наступній студії, однак перші висновки вже можемо зробити.

Українофільство – важлива складова суспільно-політичного та інтелектуального розвитку українства Російської імперії XIX ст. П. Куліш та М. Костомаров є безумовними лідерами українофільського руху, бо своєю багатопрофільною творчістю та активною громадянською позицією підносили український прапор, наражаючись на небезпеку. Їхні погляди то сходилися, то розходилися, однак сприяли загальній еволюції українського народу в період бездержавного його існування. Оцінюючи їхні образи на перехресті життєвих та творчих шляхів, ми прийшли до висновку, що Костомарова і Куліша можна назвати двома сторонами однієї медалі – тематика спільна, малюнок різний. Звичайно, ця алегорія не відображає всієї суті складних внутрішніх взаємозв’язків між вказаними представниками українофільства. Розбіжності неминучі, якщо люди мають власну думку, базовану на рівні освіти, уподобаннях, досвіді на тлі певних суспільно-політичних подій і у тісному зв’язку з приватним

життям. Головне не в тому, хто був правий, а хто помилявся. Більш цікавим є те, як Костомаров і Куліш народжували свіжі ідеї, започатковували нові наукові теми і напрями, породжували дискусії та актуалізували українське питання не тільки в Україні і Росії, але й далеко за їх межами.

Насамкінець зазначимо, що, вдаючись до аналізу ідейних основ творчої спадщини обох діячів, необхідно дивитися не тільки на рядки праць, але й між ними, а особливо намагатися зрозуміти, що стоїть за рядками, бо саме там і приховані їх справжні помисли й переконання, які не можна було виставляти напоказ і які швидше за все у повній мірі залишаться для нащадків загадкою (далі буде).

REFERENCES

1. Ereemeev, P. V. (2017). "Yavlenie novoe, chuzhdoe staroj Rusi": spetsifika osveshcheniya N. Y. Kostomarovym istorii staroobryadchestva. *Kharkivskiy istoriografichnyi zbirnyk – Kharkiv historical collection*, (16), 56–73. [in Russian].
2. Fedoruk, O. (Ed.). (2005). *Kulish P. Povne zibrannia tvoriv. Lysty* (Vol. 1. 1841–1850). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
3. Gonchar, O. (2017). *Mykola Kostomarov: postat istoryka na tli epokhy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Gonchar, O. T. (2017). Obraz ukrainskoho intelektuala XIX st. (Mykola Kostomarov). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 68–82. [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy, M. S. (2015). Sotsialno-tradytsiini pidosnovy Kulishevoi tvorchosti. *Tvory: u 50 t.* (Vol. 10, book 1, pp. 173–218). Lviv: Vydavnytstvo "Svit". [in Ukrainian].
6. Kozachok, Ya. (2004). *Ukrainska ideia: z vuzkoi stezhky na shyrokuyu dorozhu (khudozhnia ta naukovo-publitsyistychna tvorchist Mykoly Kostomarov)*. Kyiv: NAU. [in Ukrainian].
7. Nakhlik, Ye. (2006). *Podruchnye zhyttia i pozashliubni romany Panteleimona Kulisha: Dokum.-biohr. studiiia*. Kyiv: Ukr. Pysmennyk. [in Ukrainian].
8. Pokhyla, L. S. (1997). P. Kulish ochyma M. Drahomanova. *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho universytetu*, (5), 151–152. [in Ukrainian].

9. Shokalo, O. (Ed.). (2005). *Kulish P. Povist pro ukrainskyi narod. Moie zhyttia (Zhyzn Kulisha). Khutirska filosofia i viddalena od svitu poeziia*. Kyiv: Redaktsiia zhurnalu "Ukrainskyi Svit". [in Ukrainian].

10. Zakharchenko, V. (2007). Mykhailo Drahomanov pro zhyttia i tvorchist Mykoly Kostomarov. *Eminak: Naukovyi shchokvartalnyk – Eminak: Scientific Quarterly*, (2), 41–44. [in Ukrainian].

Olga Gonchar

Candidate of Historical Sciences

(Ph. D. in History), Senior Research Fellow,

Department of Ukrainian historiography,

Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), honchar_o_t@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0341-4682>

**P. KULISH AND M. KOSTOMAROV IN THE KALEIDOSCOPE
OF THE UKRAINFOILIC MOVEMENT
(TO THE 200-th ANNIVERSARY OF P. KULISH)**

The article analyzes the features of the Ukrainian national movement of the XIX c. in the light of the activities of its leading figures – P. Kulish and M. Kostomarov. The purpose of the study is to highlight the polyvector phenomenon, without which it is impossible to imagine the historical development of Ukraine in the XIX c. P. Kulish and M. Kostomarov are the brightest representatives of Ukrainophilism and its two poles. It is established that in their youth they were united by a common interest in the history, language, customs, spiritual world, inner experiences, dreams of the Ukrainian people. M. Kostomarov and P. Kulish were members of the Cyril and Methodius Brotherhood, went through arrest, Peter and Paul Fortress, exile, experienced personal dramas, but did not betray the ideals. In different ways, they paved the way for science, determined creative priorities, formed a socio-cultural environment, but were in the same intellectual Ukraine-centric plane. The article analyzes the relationship of scientists at different stages of the creative path. The scientific novelty of the study is to reveal a number of factors that influenced the formation of their scientific worldview and relationships (origin, upbringing, education, character, environment), as well as the actualization of the private life of scientists as a factor that had a direct impact on their creativity and civic position. Chronological boundaries of the study – 40–60's of the XIX c. The

research methodology is based on chronological, comparative, analytical-synthetic, historical-genetic and biographical methods. It is argued that the Ukrainophile movement of the nineteenth century. in the persons of P. Kulish and M. Kostomarov received an ideological charge for a long period of national liberation struggles.

Key words: *Kulish's studies, Kostomarov's studies, Ukrainophilism, Slavophilism, Cyril and Methodius Society, Ukrainian separatism, intellectual.*